

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről

1. Az az érdekes vita, mely a legtekintélyesebb szovjet nyelvészeti folyóirat, a Вопросы языкознания hasábjain bontakozott ki a strukturalizmus értékelése kapcsán, arra ösztönzi a hazai kutatót is, hogy a jövőben többet és elmélyültebben foglalkozzék a SAUSSURE utáni nyelvelméleti irányzatokkal.

Az általános nyelvészet iránti fokozottabb érdeklődésről tett tanulságot az oslói nyelvész-kongresszus is. Mint a Nyelvtudományi Közlemények legutóbbi számában megjelent magvas összefoglalásból kitűnik, a kongresszus anyagában igen jelentős helyet foglaltak el a modern nyelvelmélet kérdései.

Mint tudjuk, a strukturalizmus összefoglaló elnevezése mindazoknak a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek zárt rendszerének tekintik s vallják, hogy az egyes jel (illetve jelkategória) értékét annak a rendszer egészében elfoglalt, meghatározott helye szabja meg. Amilyen tág ez a meghatározás, olyan tarka azoknak az irányzatoknak a képe is, amelyeket a nyelvészeti közvélemény a strukturalizmus összefoglaló elnevezése alatt tart számon.

A strukturalizmus európai irányzatai (a genfi, a koppenhágai és a prágai iskola) F. DE SAUSSURE-t tekintik alapvető forrásuknak. S méltán, mert a rendszer gondolatát, s azon belül a rendszertagok oppozicionális szembenállásának gondolatát a nyelvtudományban elsőnek SAUSSURE hirdette a szemlélet alapjaként, s ezzel a nyelvről alkotott elképzeléseinket a kor leghaladóbb természettudományos felfogásának módszertani szintjére emelte, mely a fizikában és a biológiában egyaránt a struktúra fogalmát húzta alá.¹

SAUSSURE érdeme, hogy világosan elhatárolta a nyelvet a beszéd-től, s a XIX. század történeti nyelvszemlélete mellett kimutatta az egyidejű nyelvi rendszer leírásának szükségességét és megjelölte a leírás irányelveit. Mindezek kapcsán és feltételeképpen hangsúlyozta a nyelvtudomány önálló jellegét, helyesen látva annak zálogát tárgyának, a nyelvnek, mint társadalmi jelrendszernek az önálló és sajátos voltában. Ily módon döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy meghúzza a határvonalat egyrészt az irodalom, folklór, vallás stb. és a nyelv, másrészt — ennek megfelelően — a filológia és a nyelvtudomány között.

SAUSSURE óta mindannyiunk féltve őrzött kincse tudományunk önállósága. Ennek az önállóságnak igazolására és védelmére szolgáltak azok a törekvések, melyek a nyelvtudomány alapvető axiomáinak tisztázására irányul-

¹ A párhuzamra lásd: V. BRØNDAL, Essais de linguistique générale. Copenhague 1943, 44.

tak,² hogy azok birtokában elvileg szilárd alapon határolhassuk el a nyelvtudományt mindattól, amit a nyelv társadalmi-, jel- és rendszer-jellegével tisztában nem levő XIX. század — a konkrét kutatás terén elért hatalmas és időálló eredményei mellett — abba beleerőltetett, mikor a nyelvet a kultúra épp olyan természetű termékének hitte, mint pl. az irodalmat, s így mindig csak azt kutatta, hogy mi köti össze azt a kultúra egyéb megnyilvánulásaival, és sértőnek találta volna a nyelvtudomány és a többi humaniora közötti különbség gondolatát.³

A nyelvtudomány tagolódását az amerikai nyelvészek pedig — meglehetősen nagy egyöntetűséggel — az alábbi módon képzelik el.

a) **Prelingvisztika.** A nyelvtudománynak ez az ága foglalkozik a nyelvészt érdeklő fizikai, biológiai és pszichológiai kérdésekkel. Ilyenformán a prelingvisztikába tartozik a kísérleti fonetika és a nyelvpszichológia.

b) **Mikrolingvisztika.** Ez a szűkebb értelemben vett nyelvészet, mely a nyelvek szinkronikus és történeti vizsgálatát, valamint az összehasonlító nyelvészetet foglalja magába.

c) **Metalingvisztika.** A nyelvi jelek értékével foglalkozik, tehát a tradicionális jelentéstant pótolja. De túlmegy azon, mert megfeleléseket keres a népek fogalomvilágának a nyelvben megfigyelhető sajátosságos tagolódása és az illető nép kultúrájának egésze között.

Mint látjuk, a mikrolingvisztika fedi nagyjából azt a területet, amit SAUSSURE nyomán mi, európai nyelvészek belső nyelvtudománynak nevezünk. Csak helyeselni tudjuk, hogy az amerikai felfogás is a nyelvtudomány legbensőbb ügyének tekintie a történeti és összehasonlító nyelvészetet, hisz tudjuk és valljuk, hogy egy nyelv teljes feltárása csak nyomon követhető történelmi útjának legteljesebb figyelembe vétele esetén végezhető el, sőt, a feltárás sikerét döntő mértékben befolyásolja az a tény, hogy mily messze és milyen teljességgel követhetjük nyomon a nyelvek útját a távolba vesző múltba.

Az alábbiakban viszont az amerikai általános nyelvészetnek egy egészen sajátos kísérletét szeretnénk bemutatni, mely a nyelv és az emberi társadalom életének egyéb vonásai között meglepő módon kíván összefüggést teremteni.

2. Az amerikai nyelvszemlélet lélektani alapja a behaviorizmus. Ez az irányzat kétli, hogy az agy működésébe — s így annak nyelvi tevékenységébe is — valamiképpen bepillanthatnánk, ezért a pszichológia tárgyaként az ember születésétől haláláig megfigyelhető mindennemű megnyilvánulását, azaz a szó legtágabb értelmében vett viselkedését szabja meg. A behaviorizmus SAPIR, BLOOMFIELD és TWADDELL nyomán lett uralkodó lélektani alapja az amerikai nyelvfelfogásnak. Az eddigi próbálkozások során azonban KENNETH L. PIKE nevéhez fűződik a legátfogóbb kísérlet arra nézve, hogy teljes egészében a viselkedés általános elméletébe épülő nyelvszemléletet alakítson ki.⁴

² Világosan kifejezésre jut az axiomatikus igény BLOOMFIELDNÉL (*A Set of Postulates for the Science of Language*. 1926.), még tudatosabb BÜHLERNÉL (*Sprachtheorie*. 1934.) s a legkövetkezetesebb HJELMSLEVNÉL (*Prolegomena to a Theory of Language*. 1953.).

³ A nyelv és a felépítmény-kategóriák azonosítása világosan kiténik PAUL „Prinzipien...”-jének előszavából. A kettő közötti különbség gondolatától való elzárkózásban bizonyára szerepe volt SCHLEICHER vulgáris-teremtettudományos koncepciójának, melyhez képest a pauli kultúrkonceptió — függetlenül attól, hogy nem volt kellően differenciált — mégis csak előrehaladást jelentett.

⁴ KENNETH L. PIKE, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. Part I. 1954. Summer Institute of Linguistics, Glendale, California.

PIKE gondolatmenetének kiinduló pontjával egy mindannyiunk által ismert, s a köznapi életben számtalanszor megfigyelhető jelenség szolgál. Nézzük meg, hogyan vitatkozik két ember. Beszélnek, de nemcsak beszélnek, hanem gesztikulálnak is. A gesztusok nemcsak kísérik a beszéd egyes részeit, hanem néha helyettesítik is azokat. Például az egyik beszédpartner kérdez valamit. Erre a másik nem szól semmit, csak legyint egyet, s azután valami újabb témába fog. Erre meg az első válaszol egy fejbólintással vagy egy tiltakozó kézmozdulattal stb. Ilyenformán — szűri le a következtetést PIKE — a verbális és nem verbális megnyilvánulások egy egységes esemény-sor tagjaivá rendeződnek.

Egy másik példa. John az utca túlsó oldalán megpillantja barátját, Billt. Szeretné, ha barátja vele tartana. Attól függően, hogy milyen széles az utca vagy milyen zajos, a következő formában játszódhat le értekezésük:

- A) John: Gyere, kísérj el!
 Bill: Nem érek rá.
 John: Viszontlátásra!
- B) John: Gyere, kísérj el!
 Bill: (tagadólag int.)
 John: Viszontlátásra!
- C) John: (felemelt karral maga felé hívja Billt, majd az irányt mutatja, amerre mennének.)
 Bill: Nem érek rá.
 John: (búcsút int.)
- D) John: (ismét karjával inti maga felé Billt, mint a C esetben.)
 Bill: (tagadólag rázza a fejét.)
 John: (búcsút int.)

Íme, mondja PIKE, e négy jelenetben más és más a verbális és nem-verbális megnyilvánulások aránya, de teljesen azonos értékű, azonos értelmű a négy jelenet viselkedés szempontjából.

Ez a jelenet azt is megmutatja, hogy nemcsak egységes eseményláncolattá szövődnek össze a szóbeli meg nem-szóbeli megnyilvánulások, hanem kölcsönösen felcserélhetők; helyettesíthetők egymással. Mindez — PIKE szerint — szükségessé teszi egy olyan elmélet kidolgozását, mely egyesíti a technikai valóraváltás szempontjából különböző viselkedéseket, s kidolgoz egy értéksíkot, amelyen az olyan különbség, mint a verbális és nem-verbális jelleg, már figyelmen kívül hagyható.

Ennek az egységes elméletnek pontos ekvivalenciát kell találnia a szóbeli és egyéb viselkedés egységei között.

A viselkedés alapegysége a *behavioréma*. A behavioréma a céltudatos emberi viselkedés alapszegmentuma. Amikor az ünnepi asztal mellett feláll valaki, hogy köszöntőt mondjon, ez a tevékenysége, mint egész, egy behavioréma, amely kisebb behaviorémákból áll, verbálisakból (a köszöntő beszédből) és nem-verbálisakból (a mozdulataiból, mikor a poharat felemeli, kiüríti stb.).

Mindebből következik, hogy a behavioréma alsó és felső határa igen problematikus. Nem független az a megfigyelőtől sem. Más lesz egy labdarúgó-mérkőzés behaviorémáinak alsó határa (vagyis sokkal kisebbek lesznek az alkotó behaviorémák) egy sportrajongó és sporthoz értő férfi számára, mint a felesége számára, aki csak udvariasságból kíséri el férjét a mérkőzésre,

s az egészet, mint egy, tagolatlan behaviorémát fogja fel. Az alsó határ — pl. egy kézmozdulat esetében — leszorítható egy izomrost valamelyik sejtjének mozdulatáig. Mivel az emberi viselkedés ilyen, szinte végtelen apró behaviorémákra tagolható, magában az elméletben kell az alsó határ számára *küszöböt* szabnunk. E küszöb kiválasztásánál alapvető szempont, hogy a behavioréma alsó határa egy akkora viselkedés-szegmentumot fogjon át, amely az illető kultúrkörben még céltudatos emberi tevékenységnek számít.

A felső határ megszabhatatlan. Lehet az egy órahossznyi templomi szertartás, egy kétórás labdarúgó-mérkőzés, de eltarthat akár három évig is (pl. egy tudós expedíciós körutat tesz Afrikában).

A behaviorémának a verbális viselkedés síkján megfelelő egység az *utteréma* (utterance + eme). A behavioréma és az utteréma viszonya úgy jellemezhető, hogy minden utteréma behavioréma, de nem minden behavioréma utteréma.

A behaviorémát három szempontból kell szemügyre vennünk. Mindenekelőtt vizsgálunk kell annak jellegét. A jelleg szempontjából vizsgált behavioréma a *motívum* vagy *motiféma*. A motiféma értékét annak az illető kultúrkörben betöltött célja és jelentése szabja meg.

Természetes, hogy a verbális behavioréma, azaz az utteréma is vizsgálható jelleg szempontjából. A motiféma nyelvi megfelelője, azaz a jelleg szempontjából vizsgált utteréma a *morféma*.

Vizsgálunk kell még a behaviorémát megjelenési módja, tehát manifestációja továbbá megoszlási módja, azaz disztribúciója tekintetében. Ugyanígy az utterémát is. Legyen szabad **PIKE** egyik példáját idéznünk arra vonatkozóan, hogy az utteréma esetében milyen problémák elé állít bennünket ez a hármas szempont:

Az angol *not* tagadószócska egy nyelvi behavioréma, azaz utteréma. Amikor jelleg, tehát cél és jelentés szempontjából vizsgálom, akkor morfémának tekintendő. Ebből a szempontból jellemző motívuma a negáció. Az *n't* változat a *not* mellett azt mutatja, hogy ennek az utterémának több manifestációs módja van. Mármost a két alak viszonyáról azt látjuk, hogy azok bizonyos megoszlási viszonyban vannak. A családi asztal mellett elhangzó *Wasn't that fine . . .*-ben *n't* áll, viszont egy *He's not . . .* kezdetű szerkezetben csak *not* fordulhat elő. Ilyenformán a szóban forgó utteréma különböző manifestációs módjai egy disztribucionális osztályt képeznek.

A disztribucionális szempontból vizsgált behavioréma egysége a *roléma* (correlative + eme), a roléma nyelvi megfelelője a *graméma*. A *n't* és *not* morfémák tehát egy gramémát alkotnak.

3. Nagy vonásokban megkíséreltük nyomon követni **PIKE** teóriáját. Az alábbiakban néhány megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni. Természetesen nem tarthatunk igényt arra, hogy a behaviorizmust, mint sajátos lélektani irányzatot egészében bíráljuk. Ez a pszichológusok feladata. Még **PIKE** elméletének valami „végleges” és átfogó értékelésére sem gondolhatunk, már csak azért sem, mert könyvének eddig csak az első része látott napvilágot. Mint az első kötethez mellékelt tájékoztatásból kitűnik, a merész fantáziájú szerző a második kötetben szándékozik tárgyalni olyan nagyfontosságú kérdéseket, mint a fogalom és a jelentés, az egyén és a társadalom viszonya, a viselkedés mechanizmusa és eredményei stb. Mindezek kapcsán még nagymértékben módosulhat majd a véleményünk. Észrevételeinket tehát előzetes jelleggel kívánjuk megtenni.

1. Az átfogó igény nem ismeretlen törekvés az utóbbi évek általános nyelvészetében. Például F. MIKUS⁴ és L. HJELMSLEV⁵ — persze eltérő módon — de egyformán azzal az igénnyel léptek fel, hogy olyan nyelvi analízist dolgoznak ki, mellyel a világ valamennyi nyelvét egy magasabb síkon közös nevezőre hozhatjuk és a típusbeli különbségek ellenére matematikai pontossággal össze-mérhetjük. Az ilyen, nemcsak rokon nyelveket összehasonlító munka megkezdését sürgeti a technika egy olyan fontos találmánya is, mint a fordítógép. De míg ez a feladat kielégítő megoldást nem nyert, más szóval, amíg meg nem találtuk megnyugtató formában azt a nyelvi alapsejtet, mely a világ minden nyelvének tovább nem osztható alapegysége, s amelynek kombinációjából áll a legösszetettebb és legbonyolultabb nyelvi képződmény is, addig talán korai lenne máris a nyelv és a tőle oly lényegesen különböző egyéb életmegnyilvánulások egységes elméletét kutatni.

2. Van a PIKE-elmélet kiinduló gondolatával kapcsolatban egy alapvető aggályunk. Nevezetesen, hogy az egységes láncba-rendeződés és kölcsönös felcserélhetőség, mely PIKE szerint a verbális és nem-verbális viselkedés között megfigyelhető, a beszédtevényekre vonatkozik és nem a nyelvre.

Nyelv és beszéd különbsége, melynek hogyanja és mikéntje körül oly sok vita folyt Európában, az amerikai nyelvészek számára sohasem volt különösebben fontos. Talán ez a közömbösség bosszulja meg magát akkor, amikor PIKE a beszédtevények egy jellegzetességéből (nevezetesen egyszeri és konkrét voltukból) kiindulva akar nyelvelméletet felépíteni.

A beszéd elemei, melyek mindig egy meghatározott beszélő konkrét helyzetben létrehozott produktumai, valóban beilleszkednek az illető konkrét viselkedésének egészébe. De a nyelvtudomány számára a sok különböző helyzetben létrehozott s így sok különböző viselkedés-láncba illeszkedő beszéd-megnyilvánulásból csak az fontos, ami a helyzetek különbözőségén túl, illetve azoktól függetlenül a szóban forgó beszédtevényt mint nyelvi elemet jellemzi. Más szóval: a nyelvet éppen úgy kapjuk meg, hogy a beszédmegnyilvánulásokból elvonatkoztatunk mindent, ami egyedi és konkrét. Ebben az esetben viszont a nyelv bizonyos elemeit csak a nyelv bizonyos más elemeivel mérhetjük össze, s kategóriáinak határát és azok viszonyát csak a nyelvi rendszer egészéből vezethetjük le, nem kívülálló tényezőkből.

3. Végezetül rá kell mutatnunk arra, hogy a behavioréma és utteréma, ill. a motiféma és a morféma közötti párhuzamnak komoly akadályai vannak. Míg a behaviorémának — PIKE szerint — felső határa nincs, az alsó pedig gyakorlatilag alkalmatlanul kicsi, s így az elméletben kell küszöböt szabnunk, addig az egyes nyelvi elemek — fonéma, morféma stb. — határait nem a nyelvelmélet szabja meg, hanem maga a nyelvi rendszer. S ezek a kategóriák függetlenek a megfigyelőtől. A nyelvész csak feltárja, s nem kreálja őket. PIKE pedig úgy oldotta meg a kérdést, hogy a viselkedés általános kategóriáit, melyeket valóban saját maga állapított meg, hozzáigazította a nyelv objektív kategóriáihoz, elsősorban a morfémához.

A tudományban a legszokatlanabb feltevés sem haszontalan. Ha másra nem jó, akkor is becses, mint tilalomfa, mely óvja a későbbjövőket: erre ne menjetek! Sajnos, úgy látjuk, hogy PIKE elképzelése is tilalomfának bizonyul. De jószándékú erőfeszítését így is méltányoljuk.

ANTAL LÁSZLÓ

⁴ F. MIKUS, Quelle est en fin de compte la structure-type du langage?: *Lingua* III, 4.

⁵ L. HJELMSLEV, „Prolegomena...”

